

Az elveszett esszencializmus keresése

A Tolsztoj-példa

ár joggal foghatna el a filológusi rettegés attól, hogy a *Háború és békéről* szóljak, tekintettel e mű tengernyi irodalmára, de már megvannak azok a szempontok, amelyekkel olvashatunk, azok a kérdések, amelyeket feltehetünk.

(A hivatkozott szöveg: Lev Tolsztoj: *Háború és béke*, ford. Makai Imre, I-II. köt., Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1954. Az idézett helyet, hogy bármelyik kiadásban könnyen és egyértelműen visszakereshető legyen, a következőképpen adom meg: könyv, rész, fejezet, (itteni kötetszám, oldalszám)). Tolsztoj szerint történelem van vagy létezik, csak az a kérdés, hogy miként. Ebben a történelmi regények általános 'szabályaihoz' mérten meglehetősen szabálytalan regényben sokan tehetetlennek érezték és érzik a rengeteg had-, társadalom-, mentalitástörténeti, történetbölcseleti, stb. fejtegetést, és különösen a mű egészének második zárását. Én egyáltalán nem így érzem: Tolsztojt ugyanúgy érdekelte a történelemben élő ember, mint az emberben élő történelemfogalom. Túl az embereken, a történelem maga, a mibenléte, majd a mikéntje és a hogyanja is foglalkoztatta. Az ő történelemszemlélete teljességgel szekuláris: a történelmet és a történelem menetét leoldotta bármiféle isteni tervről („/.../ nem ismerjük el, hogy Isten részt vesz az emberiség dolgaiban /.../, „/.../ hiszen Istent semmi sem fűzi az egyes eseményekhez” (Epilógus, Második rész, II. köt., V. fejj., 634. p.). Tolsztoj szerint a történelem – bármi legyen is az és bármiképp is szemléljük – nem teodícea. Ez egyben szigorú lemondást jelent a teológiai megalapozottságú történelemmetafizika három széles útjáról. Arról, hogy az emberi történelem az isteni Gondviselés hatálya alatt állna; arról a manicheisztikus elgondolásról, amely szerint az emberi történelem a metafizikai Jó és a metafizikai Rossz vagy Gonosz küzdelmének terepe volna, valamint arról, hogy az emberi történelem a Gonosz (vagy ismertebb nevén: a Sátán) birodalmában zajlana.

Történelem van, létezik (ez az előfeltevés minden esszencialista felfogásának irreduktibilis, másra vissza nem vezethető előfeltétele), és ha úgy tetszik, mint minden létezőnek, a Történelemnek is létezik esszenciája, lényegisége. Pontosabban: kell, hogy létezzen (és racionalizálhatóként létezzen, különben az örület világtörténelmében bolyonganánk). Csakhogy ez a lényegiség, ez a történelem a most-ban, a világ

jelenvalóságában, 'a világ lebegő látszataiban' nem ragadható meg, s e megfoghatatlanságnak, e megragadhatatlanságának elvszerű okai vannak. És bár kell lennie egy Egyetlen és Igaz (an sich és für sich, önmagában és önmagáért való) Történelemnek, elrejtőzése miatt a mi számunkra nem egy, egyetlen és igaz történelem van, hanem számtalan, aszerint, hogy miként közelítünk felé és miként beszéljük el. Számtalan, vagyis egy sem.

És Tolsztoj szeretne megmenteni egy olyan történelemfogalmat, amely az észszerűség hatálya alatt áll. De realitásérzéke megóvjá őt a racionalizmus túlhajszolásától, s a történelemben bennelévő irracionalizmusra bevezeti a történelmi fatalizmus kifejezést. „A történelmi fatalizmus – írja – elkerülhetetlen ahhoz, hogy megmagyarázzuk az észszerűtlen jelenségeket (vagyis azokat, amelyeknek észszerűségét nem látjuk). Minél jobban iparkodunk észszerűen magyarázni ezeket a történelmi jelenségeket, annál kevésbé észszerűvé és érthetővé válnak.” (Harmadik könyv, Első rész, I. fejj., II. köt., 9. p.)

Egy helyütt – és ez nagyon lényeges – a szerző azt mondja, számolnunk kell a szaktörténészek történelmével, a regényírók történelmével és a túlélők történelmével (mivel a történelem mint történelem csak „leírt” és elbeszél formában létezik, létezhet, a holtak képtelenek történelemelbeszélésre, hiába rázzuk a halottak néma sírját, Kosztolányival szólva). Ehhez hozzá kell adnunk még a történelemfilozófusok történelmét, vagyis mindazon történelemvázakat és -vázlatokat, melyeket ők gondoltak el. Négy szimbolikus személy négyféle megközelítés, négy széles út megtestesítője lehet (mert valamennyi vagy túlélő, vagy az események után él ugyan, de a múltban zajlott eseményeket vizslatja): a Kortárs vagy Szemtanú (akinek legfontosabb reflexív eszköze a visszaemlékezés); a Történelemfilozófus; a Szaktörténész (legyen bár diplomácia-, had-, gazdaság-, technika- vagy társadalomtörténész, bárki); és a történelmi regények írója, vagyis a Regényíró. S mivel a történelem egy és ugyanaz, s mivel a lényegisége is egy és ugyanaz a monista felfogás szerint, Tolsztojnál ez óhatatlanul azzal a következménnyel jár, hogy ítélete szerint vannak ehhez az Egyhez képest *téves* utak, mint ez az előbbi széles négy út is. Ami azt foglalja magában, hogy valahol kell léteznie *az egyetlen helyes útnak* is, csak legföljebb még nem látjuk azt, hogy merre van és hová vezet.

Amikor a „történelem” szót Tolsztoj használja, e használat értelmezésekor nem árt figyelni a mikrokontextusokra és a jelentések szórtságára, valamint rétegzettségére. A szó olykor valakinek vagy valaminek a történetére vagy történetei sorozatára vonatkozik. Mintha azt mondanánk, Andrej Bolkonszkij, Natasa Rosztova vagy Pierre Bezuhov *élettörténelme*, jóllehet az 'élettörténelem' egyáltalán nem bevett szó, szemben az élettörténet-tel az előbbihez nem társul egyértelmű kollektív jelentéstulajdonítás. (Nyelvünkben is gyakran

ugyanaz a jelentése 'történet' és 'történelem' szavunknak, a latinban a historia lehet 'történelem', lehet 'történettudomány' és lehet 'vminek az elbeszélése, a francia histoire jelenthet 'Geschichte'-t és 'Erzählung-ot, Beschreibung-ot', stb.) A történelem szó Tosztojnál gyakran takar historiográfiát, vagyis *megírt* történelmet, valamit, ami számunkra azért és aként létezik, mert és ahogyan megíratott. De történelem mindaz is, amiről feljegyzések vagy adatok nincsenek, csak megtörtént: a megíratlan *res gestae*-t odagondolhatjuk a *memoria rerum*-hoz. Végül – mivel szerzőnk felfogása alapvetően esszencialista – jelent valamit, ami elrejtőzött a múltba, valamit, ami kell hogy létezzen volt és létezzék *an sich*, nem dologiként, hanem szellemiként és önmagába fordulva. Ez utóbbit keresi az esszencialista Tolsztoj, az emlékek és a megírtak mögöttit, szekularizált történelemmisztikájának célja ez utóbbinak a megtalálása. És – mint látni fogjuk – ezt az elveszített mögöttest megtalálni véli.

Jeleztem, hogy a kortárs, a szemtanú vagy a résztvevő Tolsztoj szerint nem láthat bele a Történelembe, éppen azért, mert az ő jelene és mindaz, amiben benne van, nem vagy csak pontatlanul értékelhető: nem lehet tudni, bármily esemény hogyan viszonyul, hogyan kapcsolódik a Történelemhez. Amikor Szentkuthy regényében a velencei követ a jelen politikai döntések történelmi jelentőségét hangsúlyozta, láttuk, hogy súlyos mértéktévesztést követett el. Tolsztoj ugyanezt a mértéktévesztést mutatta be természetesként például akkor, amikor és ahogyan egy lengyel származású tiszt (nem sokkal vagyunk időben Lengyelország teljes felosztása, az önálló lengyel állam megszűnése, 1795 után, lengyelek egyaránt harcoltak orosz és francia oldalon) a szaltanovi gátnál lezajlott ütközetről mesél. Jellemző, hogy a tiszt a történelmi analógia (roppant kétes) eszközével élve – az esemény jelentőségének mérhetetlen megnövelése céljából – azt mondja, a szaltanovi gát az oroszok Thermopüléje volt, de Rosztov, aki hallgatja, „Az austerlitzi meg az 1807-es hadjárat óta tulajdon tapasztalatából tudta, hogy aki csata-históriákat mond el, az mindig füllent, ahogy ő maga is füllenteni szokott, ha ilyesmit mesélt; azonkívül volt már annyi tapasztalata, hogy tudta: a háborúban semmi sem úgy folyik le, ahogyan el tudjuk képzelni vagy mondani.” (Harmadik könyv, Első rész, XI. fejt., II. köt., 53. p.)

Ha a (történelmi) múlt valamely mozzanatát jelenként és a megtörténés jelenében beszéljük el, legyünk bár szemtanúk, filozófiatörténészek, szaktörténészek vagy regényírók, e mozzanatot nem tudjuk „történelmileg” megközelíteni. Vagyis ha a szaktörténész diszkretizáltan, minden mástól elkülönítve, tételezhető okoktól és tapasztalni vélt következményektől függetlenül szemléli e mozzanatot vagy eseményt, az esemény értelmetlenül, mert nem-értelmezetten áll előtte. (Ugyanakkor Tolsztojról szólva a következmények helyett jobb lenne hatásokat mondani, mert a szerző erősen korlátozza az

oksági viszonyok érvényesülését a történelemben; ha fenntartaná az oksági viszonyok meglétét, aligha tudná korlátozni – már-már kiiktatni – az emberi értelem munkálkodását az események mögött. Ráadásul amikor az okok és okozataik mechanizmusairól elmélkedik a történelemben, mint amelyek eleve kudarcra vannak ítélve: a történelmi „jelenségre, amelyet vizsgálunk, az ok fogalmát nem alkalmazhatjuk”, írta az Epilógus, Második rész, VII. fej., II. köt., 640. oldalán. Az oksági viszonyok hamis erőltetése pedig szélsőséges esetben olyan történelemmagyarázatokhoz is elvezet /és a ’magyarázat’ szót nagyon idézőjelben kell elgondolnunk/, amelyek blödségekhez vezetnek. Például: „Sok történész azt mondja, hogy a franciák azért nem nyerték meg a borogyinói csatát, mert Napoleon náthás volt” (Harmadik könyv, Második rész, XXVIII. fej., II. köt., 197. p.); könnyen elvezet a lehetséges történelemalakulások vaksötét kísértetcsarnokába, a ’mi lett volna, ha...’ nevetséges és értelmezhetetlen terepére, a ’ha Cleopatra orra pisze lett volna’ ökörségéhez.)

Ez a jelenség, az éppen-most folyó esemény történelmi értelmezhetetlensége a jelenben a legszorosabban összefügg egyrészt azzal, hogy a szemtanú jelene legfőljebb csak potenciálisan lehet történelmi idő (azzá lehet majd, amikor már rég múlttá vált, már beépült abba az értékszerkezetbe vagy értelemösszefüggésbe, amely az eseményeket immár elhelyezi a „történelmi jelentőség” skáláján), másrészt azzal a súlyos és Immanuel Kant által oly élesen meglátott ténnyel, hogy enyhe csúsztatás történelemtudományról beszélni: a történelem tanulmányozása mindig a múlttá vált események nyomában kullog, és ha két kliséről lemondunk – a történelemben minden csak ismétlődés; a történelmet az analógia démona uralja -, a tanulmányozó megannyi adat birtokában is képtelen a predikcióra, az eljövendő események előre látására. (Persze ha nagyon puha kritériumokat vezetünk be, a történelmi múlt valamely szeletével való szöszmötölés is nevezhető tudománynak.)

Egészen más az *egyidejű* tudás és az *utólagos* tudás. Figyeljünk föl a ’senki se látta előre’ szófordulat retorikus ismétlődésére és az ’akkor’ és a ’most’ együttállására: „De akkor senki se látta előre (ami most már nyilvánvaló), hogy csakis ezen az úton-módon pusztulhat el a világ nyolcszáz ezer főnyi, legjobb hadserege – amelyet a legjobb hadvezér vezényel – a tapasztalatlan parancsnokok vezette, a felényire sem erős, tapasztalatlan orosz hadsereggel való összecsapásban; *ezt senki se látta előre, sőt az oroszoknak* (Lev Tolsztoj kiemelése – Sz. Cs.) minden erőfeszítése arra irányult, hogy meggátolja azt, ami egyetlen menekvés lehetett Oroszországnak /.../” (Harmadik könyv, Második rész, I. fej., II. köt., 92. p.) Egyszerűen fogalmazva, a jelenben éppen most zajló esemény még nem illeszkedik semmilyen teljes összefüggésrendbe, az aktuálisnak csak vágyott jövőbeli céljai lehetnek, de következményei még nincsenek, nem láthatók, ezért az esemény az én értelmezésem szerint *még* nem tartozik,

mert nem tartozhat hozzá a történelemhez. Az éppen zajló esemény szemtanúja nem ismerheti az esemény történelmi értékét, azért nem, mert az eseményben, a jelenben benne van, benne áll, és nem birtokolhatja az utólagosságot. Elvszerűen fogalmazva: „Az akkori időkből származó elbeszélések, leírások kivétel nélkül mind csakis az oroszok önfeláldozásáról, hazaszeretetről, kétségbeeséséről, bánatáról és hősiességéről beszélnek. Pedig a valóságban nem így volt. Mi csupán azért látjuk mindezt így, mert a múltban csakis az akkori idők általános történelmi jelentőségét nézzük, és nem látjuk mindazokat a személyi, emberi érdekeket, amelyek az embereket foglalkoztatták. Holott a valóságban a mindenkor jelennek ezek a személyi érdekei annyira jelentősebbek az általános történelmi érdekeknél, hogy mögöttük sohasem lehet megérezni az általános érdekeket (sőt gyakran teljesen el is tűnnek). Az akkor élő emberek nagy része semmi figyelmet se fordított a dolgok általános menetére, csakis az akkori jelen személyes érdekei vezették őket. És éppen ezek az emberek voltak az akkori idők leghasznosabb tényezői. /.../ A történelmi eseményekben a legjobban látható, hogy tilos a tudás fájának gyümölcsét ízlelnünk. Csakis az ösztönös tevékenység terem gyümölcsöt, az pedig, aki valamilyen szerepet játszik a történelmi eseményekben, sose tudja megérteni jelentőségüket. Ha megpróbálja megérteni, a meddőség átka sújtja. /.../ Az Oroszországból akkortájt lejátszódó események jelentőségét annál kevésbé lehetett érezni, minél közvetlenebbül résztvett benne az ember.” (Negyedik könyv, Első rész, IV. fejj., II. köt., 364-365. p.)

Tehát a Kortárs vagy a Szemtanú az egyidejűségben mindazt, amiben benne van vagy amibe belesodródott, eleve nem *láthatja* történelemként, mert a konkrét jövőtől, a jelenben éppen zajló események hatásaitól megfosztottan a vele történeteket még nem illesztheti be egy olyan összefüggésrendbe, olyan értelmezési rendbe, amely bizvást volna ellátható a „történelmi” jelzővel. A jelennek csupán „most”-ja van, és csak ennek a „most”-nak az áthelyeződésével (múlttá válásával) lehet csak része egy többé-kevésbé teljes összefüggésrendnek.

A történelmi regény, bármely történelmi regény előfeltétele az utólagosság szituációja. Különösen feltűnő az „akkor” és a „most” azokban a regényekben, amelyekben a tárgyalt, immár „történelmi” eseményeket a megírás jelenétől optimális (sem ’túl sok’, sem ’túl kevés’) időbeli távolság elválasztja. A történelmi regényekben a „most” az utólagosság, az „akkor” az egykorúság és a valaha volt önmagával való egyidejűségének a nyelvi jele. Láttuk, hogy a történelemhez történő négyféle közelítés közül a szemtanúnak szemtanúként nincs útja a történelemhez; útja akkor van, ha az utólagosság helyzetéből néz vissza (túlélőként, Tolsztojnál). Másik három képzeletbeli és szimbolikus alakunk, a Történelemfilozófus, a

Szaktörténész és a történelmi regény Írója, mindhárom egy-egy út képviselője. A Történelem mindhármójuknál másként és másként jelenik meg, és Tolsztoj szerint mindhárman téves úton járnak. De mindhárman az Utólagosság Lovagjai. Ha valamikor valaki *mémoire*-t vagy visszaemlékezést ír, akkor a szemtanú is e lovagokhoz csatlakozik.

Annak az utólagosságnak a lovagjai ők, amelyet a 'most' és az 'akkor' viszonya hordoz nyelvileg. Történelmi regények esetén a megírás jelenének és a tárgyalt időszaknak a különállása, valamint az, hogy a most (az írás jelene) és a múlt (a tárgyalt események ideje) között hidakat kell kiépíteni. Szintén 19. századi példát kívánok hozni, Tolsztoj egyik kortársától, akinek nincs sem történelemmetafizikája, sem történelemmisztikája, hanem mitologizálja a történelmet (Tolsztoj 1820-ban született, Victor Hugo 1802-ben). A történelem mitizálása az Hugo-szakirodalom közhelye. A történetírás francia történetéből Jules Michelet-re (1798-1874) szokás utalni. 1927-ben Birkás Géza így jellemezte Victor Hugo történetírói hasonmását: „Michelet hatalmas képzelőtehetséggel, melegen érző, szenvedélyes lélekkel, kiváló írói képességekkel, melegen érző, szenvedélyes lélekkel, kiváló írói képességekkel bíró történész volt, aki azonban a múlt embereit és eseményeit nem az igazi tudós higgadságával és pártatlanságával, hanem a romantikus költő szemével látta. Szerinte a történetírás a múlt feltámasztása, ehhez a történetírónak nemcsak értelemre, hanem élénk képzeletre és melegen érző szívre van szüksége, amelyek a száraz, rideg adatokba életet öntenek s amelyek segítségével a múltat a maga teljességében meg lehet eleveníteni.” (A *francia irodalom története a legrégibb időktől napjainkig*, Irtá Dr. Birkás Géza, Szent István-Társulat, az Apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest, 1927, 279. p.)

A *Kilencvenhárom* cselekményszövege, mint a cím mutatja, 1793-ban zajlik, és 1874 elején jelent meg, utolsó regényeként. Bár a szerzőnek összefüggő történelemelgondolása nem volt, csak látomásai a történelem egyes időszakairól és valamely helyéről, de ő is bontotta az embert (az általános olvasót) az utólagosságon belül és a reflexió felől. A Konventről írva így fogalmazott: „Ma, nyolcvan esztendő múltán, valahányszor egy ember gondolatában megjelenik a Konvent, akár történész, akár filozófus, ez az ember megáll és elgondolkodik.” (Victor Hugo: *Kilencvenhárom*, Regény, ford. Aranyossy Pál, Szépirodami Könyvkiadó, Budapest, 1975, 191. p.; a továbbiakban ebben a cikkelyben a hivatkozás: Hugo, oldalszám) Nem kell mind a két tagot kimondani, mert önmagában mind a kettő külön-külön feltételezi a másikat és felidézi. Elegendő annyit mondani: „Ma senki se ismeri Alain Redelet nevét, aki /.../ (Hugo, 210. p.), máris tételeződik az 'akkor'. A regény egyik fejezete az itt tárgyalandó 'most és (vagy ezzel szemben) akkor' viszonyt rögzíti: *Az akkori Párizs utcái* pontosan fogalmazó fejezetcím, és így kezdődik: „Akkoriban mindenki a nyilvánosság előtt

élt” (Hugo, 109. p.). „Mintha nyolcvan esztendővel ezelőtt már láttunk volna valami ehhez hasonló” (Hugo, 115. p.). A nyolcvan év valóban távolság: „Ma már távolról szemléljük /a Konventet – Sz. Cs./, amint csöndes, tragikus messzeségben a francia forradalom óriási profilját rajzolja föl a mélységes mennyboltra” (Hugo, 164. p.) És ez az idézet jól érzékelteti, mire gondoltam, amikor azt jeleztem, hogy Hugo történelemfelfogása vagy inkább látomása a történelemtől – mitikus. Ugyan hagyományosan a történetírásnak van Múzsája (Klió), mióta történetírás – így, más beszédmódoktól és észjárásoktól elkülönülve – Európában létezik, de magának a történelemnek nincs szimbolikus-allegorikus alakja sem (míg a Győzelemnek, a Szerelemnek, a Halálnak, vagy a Szabadságnak van): ezért Hugónál valamilyen láthatatlan, mítikus erőt jelent és láthatatlan, mítikus alakot vesz föl. Például: „A történelemre ijesztő árny borult.” (Hugo, 278. p.) Mintha a történelem *valami* lenne, tárgyas-dologias entitás, amire borulhat árny, holott ez nem több, mint a történelem mitizáló esszencializálásának költői retorikája (történelemhumbug, mondaná Szentkuthy, akinek szövege, láttuk, szintén nincs híján költőiségnek és retorizáltságnak). Hugo szereti a történelemnek vagy valamely időszakának a perszonalizálását: „A polgárháború bronzárcának két arcéle van, az egyik a múlt felé, a másik a jövő felé fordul, de mindkettő egyaránt tragikus.” (Hugo, 283-284. p.) De visszatérek a ’most és akkor’ egymást feltételező kettőséhez. A valaha volt, de mára már ontológiailag megsemmisült jelen azért ma is meglévő, ma is jelenlévő nyomjelzéseket hagyott ránk, régészek, művészettörténészek, szaktörténészek legnagyobb örömére. A preromantika rom-kultusza hevesen érzekelte a történelem lényegiségében a múlást és az elmúlást, a rom ezért válhatott az idő és a történelem pusztító hatalmának jelképévé. Hugo regényének utolsó részében igen fontossá válik Vendée-ban egy vár. „La Tourgue, amely negyven évvel ezelőtt egy várkastély romja volt, és ma már a romnak is csak árnya, 1793-ban erősségnek számított.” (Hugo, 270. p.) A negyven év itt a regénybeli történetek és a megírás jelene közötti felezőidő. Ugyanezt a felezőidőt ugyanitt ismétlés erősíti fel: a váron van egy rés, „/.../ amely még negyven évvel ezelőtt az egyedüli bejárást alkotta /.../. És e ’negyven évvel ezelőtt’ időbeli közvetítő a tárgyalt múlt ideje és az írás jelene között. Az ’akkor és most’ két tagja közé közvetítőként beépülhet egy ’később’ és egyszerre ’előbb’ (de nem ’most’), természetesen a ’most’-hoz viszonyítva. „Így volt ez később is, amikor Bonaparte tüzérezredes volt az olaszországi hadjárat fővezére.” (Hugo, 284-285. p.) Mint tüstént látni fogjuk, Tolsztojnál az ilyesféle közvetítés egészen apró, finom elemeken keresztül megy végbe.

(Rövid beszúrás: magyar példák az ’akkor és most’ működtetésére és egy ellenpélda)

Számomra úgy tűnik, az utalások a történelmi regény megírása 'most'-jának (jelenének) és az író kortársi olvasói 'most'-jának (ez kezdetben közös jelen), valamint a történelmi regény 'akkor'-jának a viszonyára megkerülhetetlenek. E viszony lehet az azonosság viszonya ('akkor ugyanúgy, mint most'), vagy szembeállító ('akkor, szemben a mosttal). Előbb ideírok két, számomra nagyon kedves részt Kemény Zsigmondtól. Az első példa az 'akkor ugyanúgy, mint most' példája, a második az akkor és most szembeállításáé, az 'akkor egészen másként, mint most' exempluma. „Egy érettkorú férfi hajlama a serdülő leánykák iránt csak oly nevetséges volt a XVI-ik században, mint ma /.../”. (Báró Kemény Zsidmond: *Zord idő*, Franklin-Társulat, Budapest, é.n., I. köt., 62. p.). A második példa: „A kevésszámú vendéget, kikre a nemesi osztályból akadt, összegyűjté, a Margit-szigetről levezett dereglyére rakatta s a budai partra szállítván, ideiglenesen a Mátyás király istállójába, arra a helyre, hol most az északkeleti vasút palotája van, zárátá.” (U.ő: *i.m.*, I. köt., 178. p.)

Gondolhatunk arra, hogy a történelmi múltba rejtőzött 'akkor' időpontja (pontjai) és a megírás 'most'-ja tört regényeinkben kellőképp és pontosan rögzített. Nos, ez sok esetben nincs így. Szentkuty Miklós művének szempontelemzésekor láttuk, hogy az események alig-események (kivéve az utolsó fejezet végén le nem írt tömegmészárlást), és ezek az alig-események térben és időben pontosan nem helyezhetők el, vagyis a Mikor volt az 'akkor'? kérdésre a válasz akaratlagosan homályos, szándékosan elnagyolt (míg a könyv megjelenésének 'most'-ja egészen pontos). Bármilyen furcsa, ennek a fordítottja is igaz lehet. Bár nem történelmi regény, de számos rokon vonása van a történelmi tárgyú regényekkel a *Légy jó mindhalálig* című Móricz-regénynek. A cselekmény idejét – miként az úgynevezett történelmi regényében óriási többségében – az író a mű elején rögzíti. A 12 esztendő főszereplő a legelső fejezetben a könyvkötőtől hazavisz egy gyönyörű borítójú, üres papírokkal teli könyvet, amelynek első oldalára, középre beírja „/.../ a nevét, szépen, nagy s erélyesen megrángatott betűkkel: *Nyilas Mihály*. Alul odaírta, hogy: *Debrecen* s ez alá az évszámot: 1892.” (Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954, 10. p.) Az 1880-ban született főszereplő 1892-es története már vehető „történelemnek” az I. világégés vágta mély cezúra miatt: a könyv világa már egy véglegesen el- és letűnt világ. A regény, tudható, 1920-ban folytatásokban jelent meg a *Nyugatban*, önálló kötetként pedig 1921 elején. És akkor teljesen nyilvánvaló – ha másból nem, a *Nyolcadik fejezet* rendhagyó történelemórájából, melyet a Nagy nevű nagydiák ad, s amelynek középpontjában azok az utazások állnak, „amiket a magyarság őshazája felé végeztek eddig magyar emberek” (Móricz: *i.m.*, 183. p.), köztük legrészletesebben pedig Julián szerzetes Nagy-Magyarországba vezető útja kerül szóba, majdnem húsz évvel megelőzve Kodolányi János *Julianus barát* című

munkáját -, hogy a közelmúltról Móricz a megírás jelenének beszélt. Mint egyik levelében írta: „A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt és után elszenvedett dolgokat.” Igen, ez a regény is majdnem negyven évvel korábbi történetről szól, de a jelenről, a jelenhez és a jelennek szól, a 'most'-nak. Ám a 32. oldalon olvassuk: „Misi még késő öregkorában is visszaemlékezett ezeknek az óráknak az unalmára /.../.” Amikor a regényt a *Nyugat* közölte 1920-ban, ekkor a fiktív Nyilas Misinek negyven évesnek kellett (volna) lennie. Negyven év a „késő öregkor”? Azután: egy évfolyamtárs, bizonyos Andrási Lázár „Mindent tudott, amit egyszer hallott s egyáltalán nem ismerte a tanulás gondjait, akármilyen hosszú verset egyszer-kétszer elolvasott, elmondta végig, ha vasárnap hazajöttek a templomból, a prédikációt szóról-szóra elmondta, ebből később pap lett Szatmár megyében egy pici faluban, s még hatvan éves korában is el tudott mondani sort Ovidiusból /.../”. (Móricz: *i.m.*, 43. p.) Ha évfolyamtárs volt, akkor Andrási Lázárnak az idő-viszonyok alapján 1940-ben kellett betöltenie a hatvanat, vagyis a regény megjelenése után húsz esztendővel. E jelenségek persze írhatók némi prózaírói hanyagság számlájára is, de azt hiszem, inkább arról lehet szó, hogy fiktív alakjait Móricz valóságos ismerőseiről mintázta, és Andrási Lázár valóságbeli mintaképe hatvan körül járhatott.)

A 'most és akkor' közti távolságot nem volna helyes időbeli különbözőségekre redukálni. E két idő-index természetesen nem formális: a két tag két olyan világot jelöl, melyek hasonlítanak egymásra, de csak hasonlítanak, mert jelentősen különböznek is; a 'most' teszi lehetővé az 'akkor' megértését, Tolsztoj szerint egyébként a *helyes* megértését is. Aki az 'akkor'-ban mint jelenben volt benne, „/.../ soha, egyetlen pillanatban sem képes felmérni a lejátszódó esemény egész jelentőségét” (Harmadik könyv, Harmadik rész, II. fejt., II. köt., 240. p.), ez csak lassan, idővel és végül a 'mostban' válik világossá, a rég-elmúlt állapotában. Ha valamely eseményt vagy személyt az egykorúságban, a kortársiságban, egy adott jelenben bárki korszakos jelentőségűnek tekint, már akkor, az akkori jelenben kiderülhet az ellenkezője is: az eseménynek vagy személynek semmi jelentősége. Hiszen még következmények híján a jelentőség vagy jelentéktelenség megelőlegezett és tulajdonított értékítélet. E problémát számos történelmi regény szerzője, régóta átlátta. Például Jósika Miklós az 1839-ben megjelent *A csehek Magyarországon* című regényében az 'akkor és most' valakinek vagy valaminek, valamely személy tettei és gondolkodásmódja a '*történeti megítélésének*' különbözőségét is hordozza. „Nagy emberek megítélése mindig nehéz feladat, kortársaik igen közel, az utókor igen távol látja őket; az egyedül helyes mérleg létök becsének felfogására: – hatásuk eredményei.” (báró Jósika Miklós: *A csehek Magyarországon*,

Franklin-Társulat kiadása, Budapest, é.n., I. köt., 163. p.) Az 'akkor és most' megtett kétféle ítéletet Tolsztoj befordította a szabadság és a szükségszerűség történelemfilozófiai problémájába. Így:

Amikor egy Bickij nevű ismerős beszámolt Andrej hercegnek az Államtanácsnak a cár által megnyitott aznapi üléséről, így összegzett (elkövetvén az Olvasó által már jól ismert mértéktévesztést): „ – Igen, a mai esemény új korszakot nyit, történelmünk legnagyobb korszakát – fejezte be. Andrej herceg csak hallgatta az elbeszélést az Államtanács megnyitásáról, amelyet oly türelmetlenül várt, amelynek oly nagy fontosságot tulajdonított, és azon csodálkozott, hogy ez az esemény most, amikor végre megtörtént, egy szikrát sem hat rá, sőt a semminél is semmibbnek látszik a szemében.” (Második könyv, Harmadik rész, XVIII. fejj., I. köt., 491. p.) Előfordul, hogy a kortárs és szemtanú az esemény jelenidejében ráérezhet – többé-kevésbé helyesen – az éppen zajló esemény lokális vagy időleges történelmi jelentőségére. A cári kíséretben Borisz Rosztov jelen volt Tilsitben a két császár találkozója idején. „A találkozás egy óra ötvenhárom percig tartott; ekképpen is jegyezte fel azon az estén más olyan tényekkel együtt, amelyek – úgy vélte – történelmi jelentőségűek.” (Második könyv, Második rész, XIX. fejj., I. köt., 433. p.) Lényeges e szempontból a 'vélte', 'úgy látta', 'úgy tűnt fel a szemében' stb. szóhasználat. Természetesen Napóleonnál is csak érzésről, vélekedésről lehet szó: „Érezte, hogy amit most mond vagy csinál, az – történelem.” (Harmadik könyv, Második rész, XXVI. fejj., II. köt., 192. p.)